Melitta Seiler

Melitta Seiler
Brasov
Romania
Reporter: Andreea Laptes
Data interviului: August 2003

Melitta Seiler este o femeie de 74 de ani, care trăieşte singură într-o garsonieră într-o clădire care găzduieşte de asemenea o biserică creştină. Apartamentul ei, deşi mic, este curat, şi pe masă se poate vedea un macrame făcut chiar de ea, şi de care este foarte mândră. Este încă o cochetă, are grijă de felul în care arată, îşi vopseşte părul blond în mod regulat şi ţine legătura cu prietenii ei din comunitate, cu fiul ei Edward Friedel şi cu familia lui. Nepoatele ei sunt cea mai mare bucurie a vieţii ei.

Familia mea
Copilăria mea
Viața religioasă
Al Doilea Război Mondial
Deportarea în Transnistria
Viața mea după Război

Familia mea

Bunicii mei paterni erau polonezi şi trăiau în Zablotov [azi Ucraina], dar nu i-am cunoscut niciodată. Bunicul meu a fost recrutat în timpul Primului Război Mondial, şi tatăl meu, Iosif Seiler, mi-a spus că a murit cândva la sfârşitul războiului, trebuie să fi fost 1917 sau 1918. Îmi aduc aminte că am văzut o fotografie cu el îmbrăcat în uniformă militară poloneză, dar aceasta s-a pierdut când am fost deportaţi. Bunica mea s-a numit Melitta Seiler şi a murit curând după moartea soţului ei; eu am fost botezată după ea. Tata nu a ştiut niciodată, dar se zvonea că s-a sinucis pentru că nu a putut suporta moartea bunicului meu. Comunitatea evreiască din Zablotov era destul de religioasă, după cum spunea tatăl meu, iar el era doar un copil pe vremea aceea, şi moartea ei nu era un subiect de discutat cu copiii.

Ei au avut doi copii, pe tatăl meu, Iosif Seiler, care s-a născut în 1901, şi un alt fiu, născut în 1903; cred că se numea Avram sau Abraham. După moartea mamei lor, bunica lor i-a crescut. Tatăl meu avea 14 ani pe atunci. Nu ştiu dacă ea a avut sau nu vreun ajutor cât i-a crescut, poate că nu era aşa de bătrână, căci în timpurile acelea oamenii se căsătoreau destul de tineri. Au fugit la Viena pentru a scăpa de Primul Război Mondial; bunica lor se temea de cazaci. Cred că bunica s-a întors cu fratele mai mic al tatălui meu la Zablotov, iar el a rămas la Viena pentru un timp, ca să înveţe o meserie. Cred că bunica lor a murit în Zablotov.

Fratele tatălui meu a trăit în Zablotov, a fost căsătorit şi a avut trei copii: două fete şi un băiat. Nu ştiu ce ocupaţie avea, dar cred că avea o situaţie financiară destul de modestă, pentru că s-a căsătorit de tânăr. Pe una din fete o chema Esther, dar nu-mi aduc aminte numele celorlaltor copii. La doi, trei ani după începutul celui de-al Doilea Război Mondial, soţia lui a venit la Cernăuţi cu doi copii: o fată era bolnavă, şi tatăl meu a ajutat-o să intre într-un spital bun sub numele surorii mele. După aceea au trebuit să se întoarcă la Zablotov. Tatăl meu a ţinut legătura cât de mult a putut cu familia fratelui său. Au fost ucişi cu toţii, chiar la începutul războiului.

Îmi aduc aminte foarte puţin despre bunicul din partea mamei, Michael Sternschein. Mama mea mi-a spus că tatăl ei a trăit undeva lângă Cernăuţi, şi că era destul de bine aşezat. Bunica mea – nu-mi aduc aminte numele ei mic – trăia în alt sat, şi era săracă, singurul copil al unei familii sărace, dar era foarte frumoasă. Bunicul s-a îndrăgostit de ea, şi cât timp i-a făcut curte a continuat să meargă în satul ei călare, doar pentru a o vedea. După ce s-au căsătorit, ea i-a dăruit şi copii frumoşi. Bunicul meu şi-a iubit familia şi a adorat-o pe mama mea, deoarece era cea mai tânără dintre copiii lui, cu opt ani mai tânără decât cel mai mic fiu! Ea era doar un copil când ceilalţi erau deja căsătoriţi. Mama mea îmi spunea că el se trezea de obicei foarte devreme, se ducea la piaţă şi îi cumpăra fructe; obişnuia să i le pună lângă noptieră, pentru ca ea să le găsească atunci când se trezeşte. El a murit în 1931, când eu eram încă un copil. Îmi aduc aminte că mama îmi spunea că el a murit în acelaşi an în care s-a născut sora mea, Erika Esther Ellenburgen. Probabil că avea şaizeci şi ceva de ani, pentru că avea 42 de ani când s-a născut mama mea. A murit de pneumonie; a insistat să facă baie într-o dimineaţă rece de februarie, s-a îmbolnăvit şi a murit la scurt timp după aceea. Ştiu de la mama mea că era destul de religios, respecta Sabbath-ul foarte strict, şi nu lucra; bineînţeles că se ducea la sinagogă la fiecare sărbătoare mare, şi toată mâncarea în casa lui era kosher. Tatăl său sau bunicul său, nu ştiu exact, fusese ruv [rabin]. Nu ştiu ce meserie a avut el.

Bunicii mei nu se îmbrăcau tradiţional: bunica nu purta perucă, şi bunicul nu purta payes. Aveau propria lor casă, dar după ce a murit bunicul meu, bunica a venit să locuiască cu mama mea, Sara Hudi Seiler. Bunica era deja bolnavă de scleroză. Odată era în curte, şi eu şi sora mea ne jucam. Şi a spus „Melitta, adu-mi un pahar cu apă!”. Şi după ce i-am adus paharul, mi-a spus „Vrei să-mi dai otravă?”. La un timp după aceea, unchiul meu Max, Max Sternschein, fratele mai vârstnic al mamei mele, a luat-o pe bunica să locuiască la el. Bunica a murit la scurt timp după aceea, pe la şaizeci şi ceva de ani, pe când eu aveam trei sau patru ani. Îmi aduc aminte că eram în cameră cu mama când a murit bunica, şi mama a venit la mine, şi-a dat jos mărgelele roşii pe care le purta şi mi le-a pus în jurul gâtului. Purta deja doliu.

Bunicii mei materni au avut şase copii: cea mai în vârstă era Toni [Antonia] Bernhart, născută Sternschein, care s-a măritat cu un evreu numit Bernhart. Nu ştiu când s-a născut Toni, dar era mai în vârstă decât mama mea, i-a fost ca o mamă. A murit în Transnistria în anii 1940. A avut două fiice, Sally şi Neti Bernhart, care trăiesc în SUA acum, dar nu ştiu dacă sunt căsătorite. Apoi era Grete Knack, născută Sternschein, care s-a măritat cu un evreu german; era un comerciant de aur şi avea o situaţie destul de bună. Au trăit în Germania. Nu au avut copii. Mai erau de asemenea şi trei fraţi: Moritz Sternschein, care s-a căsătorit. A avut un fiu şi două fiice, dar el şi familia lui au murit în Transnistria în 1944. Bernhart Sternschein a fost şi el căsătorit, şi a avut două fiice, Marlene şi Antonia. Şi mai era Max Sternschein, care era fotograf în Cernăuţi. A avut un fiu, Vili Sternschein, şi o fiică, Ani. Ea s-a măritat şi s-a mutat în Basarabia. A fost ucisă împreună cu soţul ei, dar nu îmi aduc aminte cum îl chema.

Tatăl meu, Iosif Seiler, s-a născut în Nepolokovtsy [provincia Chernivtsi, Ucraina], într-un sat de lângă Cernăuţi, unde mama sa venise să-şi viziteze nişte rude, în 1901. Limba lui maternă era germana, şi a studiat într-o şcoală de chef d'hors d'oeuvre [şcoală pentru prepararea de aperitive] în Viena. A locuit acolo doi sau trei ani, şi după aceea s-a întors la Zablotov, dar nu se mai putea adapta vieţii dintr-un oraş mic, aşa că a venit să lucreze în Cernăuţi. A lucrat într-un restaurant, dar nu gătea, ştia doar multe reţete pentru aperitive deosebite, salate, gustări reci cu peşte şi aşa mai departe, şi superviza totul. Şi nu ştiu cum, dar o cunoştea pe sora mamei mele, Toni. Şi aşa i-a fost prezentat mamei mele, Sara Hudi Sternschein. Ea s-a născut în Cernăuţi în 1905, iar limba ei maternă era tot germana. Tatăl meu a plăcut-o foarte mult, pentru că era tânără şi foarte elegantă. Fusese în vizită în Germania, la sora ei Grete. Prima oară când a fost avea 16 ani, şi a stat un an. Grete a ajutat-o cu o operaţie la ochi de care mama mea avea nevoie: şi-a corectat strabismul la o clinică faimoasă din Dresden. Tatăl meu era un om foarte frumos, cu păr negru şi creţ, şi ochi de un albastru închis, şi avea gropiţe în obraji. Dar, din păcate, suferea de paradentoză, şi şi-a pierdut toţi dinţii încă din tinereţe.

Tatăl meu avea nevoie de paşaport pentru a sta în Cernăuţi, şi asta costa foarte mulţi bani, aşa că în cele din urmă a trebuit să se întoarcă la Zablotov. Dar familia mamei mele i-a umplut acesteia capul cu ce bărbat bun era el, că era orfan dar că muncea din greu, şi aşa mai departe, aşa că într-un final mama s-a lăsat convinsă să se mărite cu el. Bunica mea maternă gătea leika – e un fel de prăjitură maronie şi pufoasă cu miere pe care evreii din Bucovina o făceau cu ocazia fiecărei nunţi sau sărbători importante. Bunicul meu a luat-o pe mama mea şi s-au dus la Zablotov, unde a avut loc logodna. Mama mea avea la ea nişte bijuterii de la sora ei Grete. I-a dat tatălui meu aceste bijuterii ca să le vândă, pentru a avea banii pentru paşaport. Dar i-a spus lui că nu se vor căsători până nu-şi va fi terminat stagiul militar, pe care a trebuit să-l facă în 1926 cred. Desigur că mama mea s-a răzgândit de câteva ori în această perioadă, dar în cele din urmă s-au căsătorit în Cernăuţi când el s-a întors din armată.

S-au căsătorit în sinagogă, şi s-a făcut şi o petrecere elegantă; tatăl meu era îmbrăcat într-un frac, iar mama avea o rochie foarte elegantă de mătase şi un voal, şi un buchet de nuntă foarte frumos, făcut din trandafiri albi şi liliac alb. Tatăl meu nu a avut niciodată cetăţenie română, dar a putut să stea în Cernăuţi deoarece mama era cetăţean român. A trebuit să plătească o taxă în fiecare an pentru paşaportul său, şi aşa a şi făcut până când a început Al Doilea Război Mondial.

Copilăria mea

Eu m-am născut în Cernăuţi, în 1929, iar sora mea, Erika, în 1931. Când m-am născut, tatăl meu spera la un băiat, dar am venit eu în loc. Şi când s-a născut Erika, el era sigur că o să fie un băiat de data aceea, şi-a pregătit chiar şi fracul! Dar a fost din nou fată. Cu toate acestea, ne-a iubit foarte mult, şi l-am iubit şi noi, era un om foarte bun.

Locuiam într-un apartament închiriat într-o casă cu două nivele, şi aveam apă curentă şi electricitate. Cernăuţiul avea apă curentă şi electricitate, poate că lipseau doar în câteva sate. Bunica mea obişnuia să aibă o lampă cu ulei când eram foarte mică, asta îmi aduc aminte. Oricum, casa avea şi o mică grădină, aşa că eu şi sora mea ne puteam juca şi afară. Apartamentul avea un hol, două camere, un balcon, o bucătărie, o cămară şi o toaletă. Aveam în casă şi cutia pentru Keren Kayemet. Aveam cărţi în casă, câteva religioase, şi foarte multe romane, pentru că asta obişnuia să citească mama mea. Nu îmi aduc aminte autori, dar ştiu că citea cărţi bune, mai ales

clasici, toate în germană; nu citea romane ieftine. Mergea regulat la biblioteca publică în Cernăuţi, îi plăceau cărţile foarte mult. Tatăl meu nu avea aşa mult timp pentru citit, pentru că lucra până târziu. Mama totdeauna avea două sau trei servitoare, cel puţin până s-a născut sora mea, după aceea a rămas doar o femeie care venea să facă curăţenie de două ori pe săptămână. Erau toate rusoaice rutence. Îmi aduc aminte că femeia venea să spele rufele; le fierbea şi le călca. Pe vremea aceea aveam un fier de călcat umplut cu cărbuni, ca să-l ţină încins. Rufele erau totdeauna apretate şi-mi aduc aminte că femeia ieşea pe balcon şi venea înapoi, pentru a aerisi cărbunii şi a-i ţine aprinşi.

Erau mai multe familii în acea casă, şi cred ca una singură era de evrei. Îmi aduc aminte de o familie, Bendela: erau români, şi vorbeau germana foarte frumos. Locuiau deasupra noastră, şi fiul lor obişnuia să lege o bomboană sau o bucată de ciocolată de o sfoară şi să o lase în jos la noi, copiii. Proprietăreasa, o femeie mai bătrână, nu-mi aduc aminte dacă era evreică sau nu, locuia la parter, cu cei trei fii ai săi. Unul dintre ei era avocat, şi o plăcea foarte mult pe mama, şi îi făcea curte. Mama avea de asemenea o prietenă din tinereţe, dar se vizitau rar. Mai era un vecin evreu, locuia lângă casa noastră, un avocat, şi purta totdeauna un joben. O plăcea pe mama foarte mult, şi pe noi, copiii, de asemenea. Oricând mă vedea pe balcon în drumul său către birou, obişnuia să mă întrebe în germană, în glumă, cu un accent comic, „Mellita, was mache die Mame zu Hause?” în loc să spună, Melitta, was macht die Mama zu Hause? [Melitta, ce face mama?], deşi vorbea germană perfect. Tatăl meu se poate să fi avut cunoştinţe, dar nu prieteni adevăraţi, nu avea timp pentru aşa ceva. Ţineam legătura cu rudele mamei mele, mai ales cu unchiul Max, care a avut propria sa casă în spatele Teatrului Naţional. Ne-a invitat de multe ori acolo.

Erika şi eu aveam voie să ne jucăm în grădină când am mai crescut puţin, dar mama mea nu ne-a lăsat niciodată să batem străzile singure. Sora mea era mereu curioasă şi independentă; îmi aduc aminte că obişnuia să mai iasă în stradă, şi odată era să o lovească o trăsură. Eu eram mai ascultătoare şi mai apropiată de mama mea.

Mama mea era o vecină foarte bună, dar nu avea timp pentru vizite: era ocupată cu noi, copiii, sau cu lucrul ei de mână. Asculta radioul – nu aveam televizor pe atunci – sau ne scotea pe noi la plimbare: de obicei în Volksgarden, parcul public din Cernăuţi, care era foarte mare, avea chiar şi teren de tenis, sau câteodată în parcul public al mitropoliei Cernăuţi. Săracul nostru tată, când era liber sâmbătă sau duminică, ne mai scotea şi el în Volksgarten. Stăteam pe unul dintre genunchii lui, Erika pe celălalt, şi obişnuiam să-l pieptănăm, să-i aranjăm părul, îi făceam tot felul de lucruri, lui şi hainelor lui. Dar ne lăsa să ne jucăm; era un om foarte bun şi iubitor. Şi nu era nici o excepţie: în fiecare seară când venea de la muncă, intra în camera noastră, unde noi de cele mai multe ori deja dormeam. Mereu ne punea ceva dulce, bomboane sau ciocolată, pe noptiere. Primul lucru de dimineaţă, când ne trezeam, era să pipăim pe noptiere, cu ochii încă închişi, ştiam că trebuie să fie ceva! Prima întrebare când ne trezeam era „Tata, was hast du uns gebracht?”, adică, „Tată, ce ne-ai adus?”. Într-adevăr, era foarte bun.

Situaţia financiară a familiei era destul de bună până a început Al Doilea Război Mondial. Tata lucra din greu la un restaurant denumit Beer, după proprietarul său. Lucra până seara târziu ca să ne poată plăti hainele, şcoala şi vacanţele.

Tatăl meu nu a fost niciodată în vacanţă cu mama mea sau cu noi, din câte îmi aduc aminte, dar ne trimitea pe mama şi pe noi undeva lângă Cernăuţi pentru cel puţin şase săptămâni în fiecare vară.

Mergeam la mănăstirea Putna [mănăstire pentru călugăriţe, localizată în judeţul Suceava, la 62 km nord de Suceava, construită în secolul XV]. Îmi aduc aminte că ne jucam acolo, că ne căţăram pe muntele de pe care şi-a trimis Ştefan Cel Mare săgeata pentru a găsi locul potrivit pentru a-şi construi mănăstirea [Nota editorului: Ştefan Cel Mare, domnitor al Moldovei în ultima parte a secolului XV, vestit pentru patriotismul său şi războaiele duse împotriva Imperiului Otoman]. Mai mergeam, de asemenea, într-un loc al cărui nume nu-l cunosc, lângă Ceremuş [râu lângă Cernăuţi, azi în Ucraina]. Nu era nimic modern, dar era foarte plăcut: stăteam într-o casă închiriată, şi mama nu trebuia să gătească şi tata ne trimitea pachete cu delicatese. Şi când ne întorceam, totdeauna avea un cadou pentru mama. Îmi aduc aminte că odată i-a dat un ceas foarte frumos.

În fiecare primăvară, înainte de Pesach, sau toamna, înainte de sărbători, mama comanda ceva elegant la croitorie pentru ea şi pentru noi. Avea gusturi, şi era o femeie foarte elegantă, foarte la curent cu moda. Când ieşea la plimbare, purta întotdeauna mănuşi şi o pălărie. Era pe atunci o rochie foarte la modă printre femei şi copii, un model tirolez, care cred că venea de la Viena: dirndl-ul; avea o rochie plisată şi mâneci plisate. Se purta cu un şorţ mic. Mama ne făcea unul în fiecare vară, şi ea avea unul de asemenea. De câte ori ieşeam în oraş, nimeni nu credea că este mama noastră, toţi credeau că este dădaca sau o soră mai tânără.

Obişnuiam să merg cu mama la piaţă. Mergea întotdeauna lunea, pentru că lunea era milchik [cuvânt în idiş pentru produse lactate]. Piaţa era un loc foarte pitoresc: ţărăncile erau îmbrăcate în costumele lor naţionale. Ţin minte că femeile din Bucovina, de prin împrejurimile Cernăuţiului, purtau hote foarte frumoase, costumele lor naţionale. Mama cumpăra o bucată mare de unt, învelită în frunză de brusture, şi brânză în formă de boţ, pentru că fusese ţinută în tifon. Mama cumpăra pasăre miercurea, şi o ducea la hakham; pe atunci nu aveam frigidere, aşa că pasărea trebuia curăţată bine şi gătită bine. [în localităţi mai mici, hakham-ul îşi asuma mai multe funcţii în comunitatea evreiască, era shochet, mohel, shammash, etc.] Hakham-ul tăia pasărea, o săra, şi apoi o punea în apă. Doar după aceea era gata de gătit. Iar joia, mama ne lua cu ea la piaţa de peşte. Pentru noi era ceva impresionant, pentru că peştii era aduşi vii. Înotau în nişte vane mari pline cu apă, iar mama alegea unul, şi spunea: ‚Pe ăsta îl vreau!' Apoi negustorul scotea peştele, îi dădea în cap, şi-l dădea mamei, care îl ducea acasă, şi îl kosherea. Nu mai ţin minte exact ce făcea, dar ştiu că îl curăţa, îl săra şi îl spăla în mai multe ape. Era mult mai greu pe atunci să conduci o gospodărie, erau multe de făcut.

Familia noastră nu avea o băcănie favorită: era una pe strada noastră de la care cumpăram lucruri mărunte, dar atunci când aveam nevoie de ulei sau zahăr, tata făcea comandă la magazin şi ne era adus acasă totul.

Viața religioasă

Mama era destul de religioasă, gătea mâncare kosher şi făcea challah vinerea. Respecta Sabbath-ul, şi nu făcea focul, altcineva venea şi îl făcea. Tata era de asemenea un bun evreu, dar nu mergea la sinagogă decât de sărbătorile mari. Majoritatea timpului lucra. Dar îşi întreţinea familia, şi avea grijă ca mama şi noi copiii să avem cadouri drăguţe. De Channukah primeam întotdeauna cadouri, ca această rochie dirndl care ne plăcea aşa de mult. De Pesach, curăţenia era făcută cu o zi înainte, se căuta chametz, şi erau tacâmuri speciale pe care le ţineam într-un cufăr în pod. Mama obişnuia să arunce sau să dea de pomană toată mâncarea, ca făina de exemplu, care nu era cumpărată recent. Mama gătea pe o plită care era zidită în perete, iar de Pesach o curăţa, o freca,

şi punea cărbuni încinşi peste, pentru ca să fie kosher. Mama cumpăra mereu o sută de ouă: ouăle fierte tari erau tocate şi amestecate cu ceapă tăiată mărunt, ulei şi piper. Acest aperitiv se servea cu matzah. Erau întotdeauna oaspeţi în casa noastră, sau eram noi invitaţi la unchii noştri, dar nu mai ţin minte dacă tata oficia de Seder. A fost prea demult.

Mergeam la templul mare de ocazii speciale, cum ar fi sărbătorile mari sau o nuntă, şi era întotdeauna plin, pentru asta trebuia să cumperi locuri dinainte de la comunitatea evreiască: femeile stăteau într-un rând, iar bărbaţii în celălalt. Părinţii aveau mereu grijă să cumpere locuri înaintea oricărei sărbători mari. Dar erau mai multe sinagogi în Cernăuţi, în afară de templul cel mare, şi sâmbăta mama ne lua pe noi fetele la cea care era mai aproape de casa noastră. Nu existau diferenţe între evreii ortodocşi şi cei neologi, am auzit de asta pentru prima oară când am venit în Braşov.

De Purim se făceau mai multe dulciuri: noi făceam tradiţionala leika. Făceam de asemenea şi fluden, care aici în Transilvania cred că se numeşte kimbla. Acest fluden era oarecum asemănător cu strudelul: era făcut dintr-un aluat care era întins foarte, foarte subţire pe feţele de masă din casă, subţire ca foiţa de ţigară, şi care era lăsat la uscat. Apoi era o umplutură din nucă măcinată, amestecată cu zahăr şi miere. Această umplutură era învelită în aluat ca un strudel, apoi pusă in tavă şi tăiată în bucăţi înainte de a fi pusă in cuptor. Se poate servi şi cu gem, mama a făcut-o la nunta mea, a fost ceva delicios! Bineînţeles că făceam shelakhmones, pe care le dădeam vecinilor; şi ei veneau cu daruri la noi, chiar dacă nu erau evrei, mulţi creştini ne cunoşteau sărbătorile şi le respectau. Primeam de obicei ouă de la ei când era Paştele ortodox. Îmi amintesc vag că de Purim, oameni mascaţi obişnuiau să vină în vizită. De obicei erau bine primiţi, oameniii nu se temeau să lase străini în casele lor atunci. Mama îmi spunea că măştile făceau haz de gazde, glumeau sau erau ironice, iar gazda trebuia să ghicească cine era în spatele măştii, dacă era cineva cunoscut. Nu-mi amintesc să fi venit în casa noastră, se poate să se fi întâmplat când mama nu era încă căsătorită. Dar era multă bucurie şi sărbătoare la noi în casă. Noi copiii nu ne costumam, dar ţin minte că erau baluri de Purim în oraş, şi că oamenii puteau să poarte măştile pe stradă.

Mama făcea şi kirhala, e un fel de biscuite: era un aluat cu multe ouă, cred, şi era tăiat în bucăţi înainte de a fi pus la cuptor. Se presăra cu zahăr, şi când era gata, marginile biscuitelui se ridicau, astfel încât arăta ca o corăbiuţă. Se topeau în gură, erau delicioase.

În ajunul Anului Nou evreiesc, se făceau mereu mari pregătiri, toată lumea mergea la sinagogă, iar apoi eram invitaţi la o petrecere a unui unchi sau a unei mătuşi, şi se mânca şi se bea mult. Amândoi părinţii mei posteau de Yom Kippur, şi eu am postit când am împlinit 13 ani. Dar când s-a întâmplat asta, noi eram deja în Transnistria, aşa că mâncarea era puţină oricum. De Sukkot sărbătoream, mergeam la sinagogă, iar lumea dansa cu Torah în curtea sinagogii, însă noi nu construiam o sukkah. [Lumea dansează cu Torah de Simchat Torah, care este ultima zi de Sukkot]

Oraşul în care am crescut, Cernăuţi, era un oraş mare, cultural, foarte cosmopolit. Erau şase sau şapte cinemauri, Teatrul Naţional, Teatrul Evreiesc, şi alte clădiri minunate, cum ar fi Dom Polski, adică Casa Poloneză; puteai găsi chiar şi muzică simfonică. Comunitatea evreiască din Cernăuţi era foarte mare şi foarte puternică, însă nu ştiu cifre exacte. Exista o sinagogă, foarte frumoasă; ţin minte că am fost acolo ultima oară când verişoara mea, Ani, fiica unchiului Max, s-a căsătorit înainte să înceapă al Doilea Război Mondial. Rabinul, nu ştiu cum îl chema, nu era foarte bătrân, dar era acelaşi care o căsătorise şi pe mama mea. După ce sinagoga a fost rasă de pe faţă

pământului în timpul persecuţiei, înainte de război, rabinul a fost omorât. Erau mikves în Cernăuţi, dar noi nu mergeam.

Erau mai mulţi hakhamim în Cernăuţi, şi nici un evreu nu mânca pasăre sau vită dacă nu fusese măcelărită de hakham. Existau de asemenea şi mulţi funcţionari: hakhamim, shochetim, rabbis. [Nota editorului: în comunităţile evreieşti mai mici hakhamul îşi putea asuma funcţii diferite, printre ele, şi cea de shochet, în acest caz însă, intervievata a omis probabil să spună shochet.] Nu existau cartiere evreieşti în Cernăuţi, evreii trăiau răspândiţi în tot oraşul. Evreii aveau tot felul de meserii: croitori, ceasornicari, cizmari, băcani, doctori şi avocaţi, puteau fi orice înainte de 1939, când a început persecuţia sub guvernul Goga-Cuza. Şi mai era ceva: restaurante evreieşti, unele dintre ele cu mâncare kosher. Tata lucra la un restaurat de calitate, foarte central şi elegant, unde dădea reţete pentru bufete reci, şi mulţi oameni importanţi intrau să ia un aperitiv acolo. Proprietarul localului era un evreu numit Beer. Mai exista un bine cunoscut restaurant evreiesc, Friedmann. Încă îmi aduc aminte unde era. Daca m-aş da jos din tren în Cernăuţi acum, l-aş mai putea găsi, era „auf der Russichen Gasse”, pe strada rusească. Era un restaurant lacto-vegetarian, şi toată lumea din Cernăuţi, evrei sau nu, venea la Friedmann, avea minunate delicatese cu produse lactate. Era un loc de întâlnire la modă printre doamne, care veneau acolo, mâncau şi sporovăiau pentru două sau trei ore. Şi mama ne-a dus acolo de vreo două sau trei ori, şi mereu am luat turtă de mămăligă, care era foarte celebră. Era o mâncare făcută din mălai, cu o umplutură de brânză şi cu smântână lângă; era ceva nemaipomenit, vă spun! Erau şi alte reţete, şi toate kosher, nu se servea nimic cu carne.

Obişnuiam să mergem să privim paradele, ţin minte 10 Mai, Ziua Eroilor, când regele Carol II a venit la Cernăuţi cu fiul său, Mihai. Cred că noi eram eleve în clasa a treia, şi mama ne-a îmbrăcat frumos şi a venit cu noi; am stat în faţă, şi am văzut trecând caleaşca regală şi tot alaiul regal. Regele Carol purta un coif cu pene, şi Mihai purta o uniformă la fel de frumoasă ca a tatălui său.

Nu am avut Fraulein [guvernantă] când eram mică; mama a avut grijă de mine, cu ajutorul servitoarelor. Apoi am mers la şcoala primară pentru primele patru clase. Prima clasă de liceu am făcut-o la liceul Sfânta Maria, un liceu de maici. Fiecare liceu avea pe atunci o uniformă diferită, şi fiecare elev avea un număr. Jumătate din clasa noastră erau evreice, iar cealaltă jumătate erau române şi poloneze. Aveam şi ore de religie, iar noi, evreicele, aveam un profesor de religie evreiască, anti-semitismul nu era o problemă pe atunci. Toate elevele plăteau o taxă, şi toate studiau aceeaşi materie în limba română, cu excepţia religiei, bineînţeles. Ţin minte că în liceu aveam păr des, frumos, castaniu-roşcat, pe care îl purtam în două cozi. În timpul pauzelor băieţii mă fugăreau şi mă trăgeau de cozi, spunând: „Melitta, du hast einen Wald im Kopf!”, adică „Melitta, ai o pădure în cap!’

Eram bună la matematică¸ dar îmi plăceau în mod deosebit literatura şi istoria; am citit mult despre pictori şi scriitori celebri, mi-a plăcut. Aveam prieteni la şcoală, dar nu şi în afara ei pentru că mama nu ne lăsa să mergem singure prin oraş. Nu-mi aduc aminte nume, a fost prea demult, dar prietenii mei erau şi evrei şi români.

Al Doilea Război Mondial

Nu am fost niciodată la cheder. Tata mi-a spus mai târziu că a intenţionat să ne trimită pe amândouă la un evreu în vârstă să învăţăm, dar a izbucnit războiul şi nu s-a mai putut. Am

terminat primul an de liceu în iunie 1940, şi imediat după aceea au venit ruşii. A trebuit să repetăm anul, au adus profesori noi din Rusia şi fiecare şcoală a trebuit să studieze în limba rusă. Ruşii au impus şi clasele mixte, băieţi şi fete împreună. La început râdeam, făceam glume pe seama profesorilor, noi nu ştiam rusă iar profesorii nu ştiau germană, aşa că nu ne puteau înţelege. Dar nu am avut niciodată probleme serioase cu profesorii mei. Am continuat un an şi deja in 1941 puteam vorbi rusa.

Tata a cumpărat pentru noi fetele o pianină, şi o dată sau de două ori pe săptămână am avut lecţii de pian, timp de doi sau trei ani, până a început războiul. Mergeam la o doamnă mai în vârstă, o poloneză, şi puteam repeta acasă, pentru că aveam pianina.

Am mers la teatrul evreiesc doar o dată, când eram mică. A fost un mare eveniment, o foarte celebră artistă din teatrul idiş urma să joace şi să cânte, Sidi Tal. Mama ne-a dus s-o vedem. Tot ea ne-a dus şi la cinema; nu pierdeam nici un film cu Shirley Temple. După ce au venit ruşii, era obligatoriu să mergem cu şcoala să vedem piese ruseşti, în special de Lev Tostoi. Mi-au plăcut şi acestea.

Deportarea în Transnistria

În vara lui 1941 regimul român a fost reinstaurat, şi Antonescu a venit la putere. Vremurile erau foarte tulburi, şi ţin minte că în noiembrie ni s-a spus să împachetăm câteva lucruri într-o desagă şi să fim gata de plecare: trebuia să fim gata îmbrăcaţi când jandarmii români ar fi venit să ne bată la uşă şi să ne ia. Jandarmi au venit, şi am fost duşi într-o parte a Cernăuţiului, nu ştiu exact unde, care fusese declarată ghetou. Eram îngrămădiţi, nu mai ştiu câţi într-o singură cameră, şi a trebuit să stăm acolo pentru câteva zile; după aceea, au venit jandarmii cu baionete şi ne-au dus la gară: ne-au forţat să ne urcăm în vagoane de vite, eram atât de mulţi într-un singur vagon încât abia se putea respira. Şi acest convoi a mers de la Cernăuţi până la Atachi, punctul cel mai nordic al Basarabiei, chiar lângă malul Nistrului. A fost o călătorie de coşmar, iar când trenul s-a oprit, nu ne-au lăsat să coborâm imediat; dar când am coborât, a trebuit să călcăm în noroi, noroi gros care ne ajungea până la genunchi, pentru că fusese o inundaţie. Lângă şinele de cale ferată era un dâmb, şi ne-au obligat să-l urcăm, bărbaţi, femei, copii şi bătrâni laolaltă, cu tot ce aduseserăm cu noi. A fost teribil, oamenii bolnavi sau în vârstă cădeau în noroiul gros, alţii îi trăgeau afară. Toată lumea trebuia să ajungă în vârf cu cea ce aveau. Când am ajuns in vârf, ne-au ordonat să lăsăm tot ce împachetaserăm acolo, şi apoi ne-au fugărit din nou în josul dâmbului.

Apoi toată lumea a trebuit să urmeze un convoi imens care mergea pe malul Nistrului. Erau mii şi mii de oameni pe malul râului, pentru că mai multe convoaie ajunseseră, nu doar al nostru. Era noapte, întuneric, iar mugetul Nistrului era înspăimântător. Familiile erau despărţite, erau voci care strigau, urlau, se chemau unele pe celelalte. Ţipetele şi urletele erau groaznice în noaptea aceea rece şi întunecată de noiembrie. Toţi au trebuit să traverseze Nistrul cu barje acelea care transportă căruţe şi cai; doar că de data aceasta, erau oameni. Totul a mers foarte încet, şi familia mea a stat acolo toată noaptea, până când tatăl meu a dat ceva din ce reuşise să salveze, nu ştiu ce anume, cuiva şi am ajuns în sfârşit pe barjă. Se puteau auzi focuri de armă în noapte, ţipetele oamenilor care erau aruncaţi în râu, era groaznic.

Când am ajuns pe malul celălalt al Nistrului, eram deja în Transnistria. Eram într-o suburbie din Mohilev-Podolsk; era un loc cu case mici şi dărăpănate, care arătau şi miroseau toate ca nişte

latrine. Erau atât de mulţi oameni care încercau să găsească un loc unde să se odihnească! Noi eram sfârşiţi, şi am stat în tăcere jos lângă un zid până dimineaţă. De dimineaţă, jandarmii ne-au spus, „Toată lumea trebuie să fie gata de plecare!” O femeie, care probabil ajunsese acolo cu câteva zile înaintea noastră, ne-a spus, „Oameni buni, dacă puteţi, ascundeţi-vă şi nu mergeţi cu acest convoi!” Era acolo un cuplu de evrei tineri, un pic mai tineri decât părinţii mei şi fără copii, care veniseră în acelaşi vagon cu noi. Când au auzit-o pe femeie, s-au îndreptat imediat spre ieşirea din clădire; sora mea a fugit după ei, iar eu am fugit după sora mea. Când am ajuns în strada principală, m-am întors şi am văzut că părinţii mei nu erau în spatele meu, aşa că m-am dus înapoi. I-am găsit în convoi, înconjuraţi de jandarmi care strigau la oameni să se mişte. Erau mii şi mii de oameni in acel convoi, toată strada principală era plină de oameni. Mama a început să plângă, tata a început să strige, „Unde e fata mea?!”, dar sora mea dispăruse cu acea familie de evrei. Santinelele păzeau convoiul, majoritatea erau români, dar ţin minte că era şi un neamţ. Şi mama a început să plângă şi să se roage, în română şi în germană, că a pierdut un copil, că tot ce vroia era să-ţi găsească copilul. Nimeni nu s-a uitat la ea, dar mama nu s-a oprit din plâns. La un moment dat, o santinelă tânără, un soldat român, s-a oprit, s-a uitat la noi şi a spus: „Veniţi cu mine!” Am ieşit din convoi, şi ne-am îndreptat spre strada mică unde îi văzusem ultima oară pe acei evrei cu sora mea. N-am mers prea departe, erau prea mulţi oameni, dar am văzut-o pe femeie venind către noi cu Erika. Soldatul a văzut că am găsit fata, dar a fost un suflet bun, a spus, de parcă n-ar fi văzut nimic: „Mergeţi şi găsiţi fata, şi când o găsiţi, întoarceţi-vă!”; ăsta a fost marele nostru noroc, şi aşa am supravieţuit, pentru că putut sta în oraşul Mohilev-Podosk.

Convoiul a părăsit oraşul, şi noi am rămas în urmă, cu alţi câţiva oameni care au ştiut că e mai bine să rămâi în urmă. Mohilev-Podolsk nu era un lagăr de concentrare înconjurat de sârmă ghimpată, era un ghetou. În tot oraşul nu mai erau evrei ucraineni, fuseseră toţi masacraţi în Odessa şi alte locuri [în timpul ocupaţiei române a Odessei] Puţinii evrei care trăiau acolo fuseseră duşi peste Nistru. După ce convoiul a plecat şi părinţilor mei nu le-a mai fost frică să iasă, tata a început să caute un loc unde să stăm. Am găsit o ucraineancă care ne-a luat la ea; era foarte săracă, şi plină de păduchi, se scărpina tot timpul. Mama mea frumoasă şi curată, vă închipuiţi, era îngrozită. Am stat acolo doar pentru puţin timp, şi apoi am găsit alt loc. Era tot în ghetou, în suburbie, dar casa aparţinea unor ucraineni care erau mai înstăriţi, aveau o grădină, şi vaci. Părinţii au vorbit cu proprietarii, şi ne-au dat adăpost. Aveau o mică căsuţă lângă grajduri, cu o mică bucătărie, şi o singură cameră, clădită pe pământul gol. Totuşi, era curat, şi am rămas acolo.

Părinţii au plătit chiria cu puţinele bijuterii pe care mama le-a putut salva: le cususe într-un mic buzunar în port-jartier. Când ne-au scos din tren, nu au avut vreme să facă percheziţie corporală. S-a spus că ucrainenii au fost mari anti-semiţi, dar nu a fost o regulă, aceşti oameni au fost foarte amabili să ne dea adăpost; mai mult, nici nu ne-au cerut o chirie mare, nu ne-au insultat, şi ne dădeau nişte lapte sau o roşie vara, pentru că muream de foame. Hoziaika, adică proprietara [în ucraineană] avea două fiice: erau un pic mai mari decât noi, dar ne-am împrietenit, nu se purtau urât cu noi; chiar ne jucam împreună câteodată.

Trăiam numai din mălai, şi mama făcea un gir, un fel de supă, dar din apă clocotită presărată cu mălai. [Nota editorului: înţelesul de bază al cuvântului akkadian ‚gir’ este sămânţă de roşcov]. Foarte rar puteam face mămăligă, şi sora mea, care era răsfăţată şi făcea mereu mofturi la mâncare, era mereu prima la masă, nu cumva să ia cineva o bucată mai mare. Uneori aveam pâine cazonă, din cauza căreia am făcut icter, şi eu şi sora mea. Asta ca să nu mai vorbesc de subnutriţia

din cauza căreia eu şi sora mea am făcut furunculoză: eram pline de puroi, şi bietul meu tată ne spăla şi ne pansa rănile.

Am stat acolo timp de trei ani, din 1941 până în 1944, şi au fot vremuri grele. Trupe germane au trecut pe lângă casa noastră mică de mai multe ori, dar ştiam că veneau. Nu ştiu cum, dar ştirile despre ei mergeau întotdeauna repede; ne era atât de frică, ne ascundeam în bucătărioară şi nici măcar nu respiram tare, de teamă să nu ne audă nemţii. Îmi aduc aminte, în timpul iernii, eu şi sora mea ieşeam la poarta casei – casa acestor ucraineni ne părea un palat, deşi era doar o casă normală – şi vedeam căruţe, pline de cadavre puse unele peste altele ca scândurile, atât erau de slabe; nu ştiu unde erau duse.

Împrejurul Mohilevului erau lagăre de concentrare, înconjurate cu sârmă ghimpată. Viitorul meu soţ, doctorul Jacques Friedel, a fost în unul dintre ele, precum şi unul dintre fraţii mai mari ai mamei, Moritz Sternschein. El fusese în Germania, unde se căsătorise cu o evreică germană, şi fugiseră din Germania şi se întorseseră la Cernăuţi când a venit Hitler la putere. Dar a fost deportat într-unul din aceste lagăre împreună cu soţia şi cei trei copiii. Unchiul şi soţia lui au murit înainte de eliberare, iar copiii lor au fost aduşi la Mohilev. Părinţii mei i-au găsit, dar nu au supravieţuit, erau toţi bolnavi, cu burţile umflate. Oamenii mureau în timpul verii din cauza tifosului, şi iarna de frig şi de tifos exantematic. Purtau numai cârpe, erau subnutriţi, îi puteai vedea scotocind în gunoaie pentru o coajă de cartof. Condiţiile de trai erau dezastruoase; erau viermi şi păduchi peste tot. Noi nu am avut niciodată păduchi în toată acea perioadă, şi asta datorită mamei: ea era o femeie curată şi educată, şi în acea casă mică în care am trăit, punea un scaun în faţa patului, astfel încât oricine intra, se aşeza pe scaun şi nu pe pat. De asemenea ne peria părul cu un pieptene cu dinţii mici; noi fetele aveam un păr frumos şi mama nu ni l-a tăiat. Din câte ştiu eu, nu au existat execuţii în masă în Mohilev.

Timpul trecea, şi am fost eliberaţi de armata rusă în aprilie 1944. Ruşii au instalat un tun anti-aerian chiar în spatele grajdului, în grădina în care trăiam. Sunetul era groaznic! Tata a fost înrolat cu forţa în armata rusă pentru că nu s-a ascuns cum au făcut alţii, şi a mers cu frontul până la Stalingrad, după cum ne-a povestit după aceea. Aşa că după ce Mohilev a fost eliberat, şi s-au răspândit ştirile că şi Cernăuţiul era eliberat, mama s-a trezit singură, cu două fete şi fără tata. A trebuit să mergem pe jos până la Cernăuţi, doar când ajungeam într-o gară mai puteam să mergem cu trenul câteva mile. Convoaielor ruseşti nu le păsa prea mult, ne lăsau să călătorim cu trenurile de marfă. Am mers şi am călătorit timp de vreo două săptămâni, cred, şi când am ajuns acasă, toate trei eram pline de păduchi. Ne-am găsit apartamentul, era complet gol, cu excepţia unui pat de fier, unde am dormit toate. Nu ştiam, dar apartamentul fusese folosit de nişte ruşi, şi într-o noapte ne-am trezit cu câţiva dintre ei în cameră. Ne-a fost frică să nu ne violeze; eu aveam deja 15 ani, eram o fată frumoasă, mama era şi ea o femeie frumoasă, sora mea era cam slăbuţă, dar eram trei femei fără apărare. Eram îngrozite, dar au fost oameni cu inimă bună, ne-au lăsat în pace.

Viaţa a fost grea în acei doi ani, din 1944 până în 1946. Noi fetele am mers la şcoală şi am învăţat în rusă. Unchiul meu Max Sternschein, care nu fusese deportat, ne mai ajuta cu ce putea. Nişte permise de rezidenţă în Cernăuţi fuseseră emise de autorităţile române, contra unor sume imense de bani, şi cred că unchiul meu a făcut rost de bani cumva. El a avut noroc, pentru că unii evrei au fost deportaţi mai târziu, chiar dacă plătiseră o grămadă de bani să rămână. Când ruşii au venit, în

1940, Ani tocmai terminase liceul, îşi dăduse bacalaureatul. Şi ruşii au obligat pe toată lumea care terminase liceul să meargă în Basarabia să fie învăţători. Unchiul Max era disperat, dar nu a putut face nimic. Aşa că a măritat-o pe Ani în grabă cu un student la medicină, unul dintre pretendenţii ei, aşa încât să nu fie singură şi fără nici un fel de protecţie acolo. Dar a venit frontul german, şi au fost masacraţi acolo, nu s-a mai auzit nimic de ei vreodată. El încă mai spera să audă veşti de la Ani, fiica lui. Unchiul Max a trimis oameni să o caute, iar mama întreba pe toată lumea care mergea în sau venea din Basarabia, şi răspunsul era mereu acelaşi: nici un evreu nu fusese lăsat în viaţă. I-a fost foarte greu unchiului Max să accepte acest lucru, îşi adora fiica.

În principal trăiam din ceea ce mama lua de la alţi oameni. De exemplu, cineva îi dădea o rochie pe care nu o mai purta, şi ea mergea la piaţă şi o vindea pentru câteva ruble, şi aceia erau banii noştri de pâine. Unchiul Bernhart, care fusese deportat, s-a întors cu soţia şi copilul; au mai avut un copil în Cernăuţi după ce s-au întors, şi puţin după aceea au plecat în Israel. Dar noi nu puteam merge nicăieri; îl aşteptam pe tata. Tata a reuşit să ne trimită un pachet cu haine, şi în 1946 s-a întors acasă.

Viața după Război

În acelaşi an am plecat la Braşov, era un fel de decret că evreii puteau pleca în România dacă aveau cetăţenie română; ţin minte că am împlinit 17 ani când am pus pentru prima oară piciorul în acest oraş. Nu noi aleseserăm acest oraş, am fost trimişi aici. Aveam deja experienţă cu ruşii din Cernăuţi, ştiam de ce erau în stare, aşa că nu am ezitat să venim in România. Am avut două exemple: prima oară când au venit, în 1940, erau nişte oameni bogaţi în Cernăuţi, unii dintre ei evrei, unii români. Au fost duşi în Siberia [aşa numitele gulaguri] şi nu s-a mai auzit nimic de ei vreodată. Apoi, când ne-am întors din Transnistria, în 1944, NKVD-ul bântuia pe străzi şi făcea raiduri în case noaptea, şi lua oameni la minele Doneţ. [Doneţ, sau Donbass, cum mai este numit, este locaţia unui important bazin carbonifer şi regiune industrială din Ucraina de est, în câmpia râurilor Doneţ şi Dnieperului de Jos.] Nu conta pentru ei dacă le spuneai că eşti evreu şi că tocmai te întorsesei din deportare; nu le păsa.

Într-o noapte, au venit în casa noastră, dar cum noi locuiam la etajul întâi, i-am auzit sunând la uşile vecinilor mai întâi. Mama ştia cine era, aşa că a fugit în picioarele goale şi în cămaşa de noapte în pivniţă. Ea s-a ascuns şi eu am deschis uşa. Purtam un halat de casă de mătase neagră, un cadou de la mătuşa mea, Grete, şi probabil arătam ca o tânără femeie, astfel încât NKVD-ul a vrut să mă ia. I-am spus că sunt elevă, dar nu m-a crezut, şi i-am arătat carnetul de elev şi în cele din urmă m-a lăsat în pace. N-o să uit niciodată acea spaimă! Erau oameni care efectiv săreau de la balcon când NKVD-ul venea la uşa lor, a fi făcut orice să nu fie duşi în Doneţ, aşa că ştiam destul de bine cine erau ruşii. Cu prima şansă care am avut-o să plecăm din Cernăuţi, am plecat.

Viaţa era grea aici în Braşov, pentru că trăiam în aceeaşi casă cu nişte români, şi eram atât de îngrămădiţi, eram mai multe familii în aceeaşi cameră. Împărţeam camera cu încă o familie, şi la în început dormeam pe jos, apoi am reuşit să construim un pătuţ şi am dormit acolo. După un an sau doi familia care trăia cu noi s-a mutat. Părinţii mei au continuat să stea acolo, dar noi fetele am plecat într-un final: eu m-am căsătorit, Erika a plecat la facultate la Bucureşti, unde a studiat limbile străine, rusa şi engleza. Părinţii mei nu au depăşit niciodată cu adevărat trauma de a fi fost deportaţi. Se gândeau doar la binele nostru, nu la al lor: vroiau ca noi să avem mâncare bună, haine, dar tata nu s-a gândit niciodată să cumpere un apartament, deşi atunci ar fi fost posibil, cu

un împrumut. Tata era directorul unui laborator alimentar, şi mama era casnică.

Am vrut să emigrăm în Israel, eram o familie tânără; tata a depus dosarul, dar nu a primit aprobare, şi nu ştiu dacă a mai încercat încă o dată. Nu ştiu care au fost motivele pentru refuz. Unchiul Bernhart a plecat cu familia în Israel din Bucureşti în 1947, dar nu ştiu cum au reuşit. Unchiul Max a plecat la Buenos Aires cu soţia lui Suzie şi cu fiul Vili; au reuşit pentru că Suzie avea nişte rude acolo, şi au ajutat-o. Despre Vili nu ştiu decât că s-a căsătorit cu o evreică care era de asemenea din România, şi că a devenit şlefuitor de diamante.

Eu şi Erika am terminat liceul aici în Braşov. Eu am terminat zece clase de liceu la seral, şi după aceea, la 19 ani, mi-am găsit de lucru. Deşi eram destul de săraci, mama nu vroia ca noi să ne neglijăm educaţia. În primii doi sau trei ani după ce am ajuns în Braşov, am luat lecţii particulare de literatură şi limbă germană cu o profesoară. După aceea am învăţat engleza cu o profesoară, dna Rathaus. Era destul de scump, dar am luat lecţii cu ea timp de vreo opt ani, le-am întrerupt doar când eram aproape să nasc pe fiul meu.

După ce a terminat facultatea, Erika a fost profesoară de rusă aici, în Braşov, şi s-a căsătorit cu un evreu, Alfred [Freddie] Ellenburgen în 1959. Au avut o căsătorie bună, şi au un fiu, Marcel. Marcel s-a căsătorit cu o româncă, Iulia, şi acum trăiesc în Israel, unde au doi băieţi.

Am lucrat timp de trei ani la contabilitate, la T.A.P.L., care era organizaţia de stat care conducea restaurantele şi industria alimentară. Între timp, am făcut nişte cursuri de contabilitate, şi dl Rathaus, soţul profesoarei mele, care era farmacist, m-a ajutat să găsesc un post de contabilă la Centrofarm. [Centrofarm era compania farmaceutică de stat care avea filiale în toată ţara] Am lucrat acolo trei ani, până în 1955. Nu am avut probleme pentru că eram evreică în nici unul dintre aceste locuri.

Am fost norocoasă că mi-am făcut prieteni buni printre tinerii din comunitatea evreiască de aici. Erau Pişta Guth, Brauning, Loţi Gros, şi câţiva dintre colegii lor de liceu. Ne-au plăcut mult, pe mine şi pe sora mea, aşa că ne-au introdus în cercurile lor şi în Gordonia, o organizaţie sionistă. Erau foarte prietenoşi, ne invitau la petreceri de five o’clock şi aşa mai departe. La Gordonia era un doctor tânăr, Bernhart, care mă plăcea mult, mă curta, şi el mi-a făcut cunoştinţă cu un prieten de-al lui, doctorul Orosz. Şi doctorul Orosz mă curta, mergeam la plimbare, şi în timpul unei plimbări ne-am întâlnit cu doctorul Jacques Friedel, viitorul meu soţ. Jacques s-a născut în Câmpulung Moldovenesc, dar studiase medicina la Cluj, şi fusese repartizat la Braşov.

Ne-am căsătorit în octombrie 1953, în Braşov, la sinagoga neologă de aici. A fost o nuntă frumoasă, cu chuppah, au venit cei doi hakhamim din Braşov, am avut mulţi invitaţi, prieteni şi colegi de la serviciu, trei domnişoare de onoare, un cor, şi s-a cântat la orgă. Ţin minte că un bijutier, Weinberger, a venit să cânte pentru mine, avea o voce frumoasă. Am avut o rochie splendidă, şi un buchet Biedermeier, făcut din 35 de boboci de trandafir. Coroniţa era şi ea făcută din flori mici. Petrecerea a fost la un restaurant, am avut o formaţie, şi doar mâncare kosher, bineînţeles; a gătit mama, şi a făcut şi faimosul fluden din Bucovina.

Fiul meu, Edward Friedel, s-a născut în 1955. Soţul, fiul şi cu mine trăiam aici, unde locuiesc astăzi, într-o singură cameră, pe care am primit-o când Edward avea un an. După ceva timp, căsătoria cu soţul meu s-a destrămat, aşa că am divorţat în 1966, mi-am luat din nou numele de fată şi am

început să lucrez la universitatea din Braşov, la facultatea de silvicultură, unde eram funcţionară. Am lucrat acolo 28 de ani, până m-am pensionat.

Nu am fost niciodată membră a partidului comunist, nimeni din familie n-a fost. Ne ţineam gurile închise, dar nu eram de acord, bineînţeles, cu ce se petrecea. Trebuia să participăm la toate manifestaţiile de 23 August sau 1 Mai, mai ales că eu lucram la universitate şi acolo era un accent mai puternic pe propagandă. Trebuia chiar să coasem slogane pe pancarte, cum ar fi „Trăiască comunismul!” ,”Trăiască Ceauşescu!”

Fiul meu n-a avut probleme la şcoală pentru că era evreu, puteam merge la sinagogă şi respectam sărbătorile mari acasă. Dar nu am mai respectat kashrut, era prea greu. Şi soţul meu şi eu eram religioşi, aprindeam lumânări în fiecare vineri şi spuneam rugăciunea, curăţam casa de Pesach. Însă nu l-am costumat pe Edward de Purim. Edward a luat nişte lecţii de Talmud Torah cu cineva de la comunitate, nu mai ştiu cu cine. Nu a studiat cu tatăl lui, dar trebuia să ştie câteva lucruri pentru bar mitzvah.

Fiul meu Edward era un duşman convins al regimului comunist de când era în liceu, şi i-am spus să aibă grijă ce spune sau ce face, pentru că putea să aibă probleme serioase. Dar el insista că vrea să plece în Israel. Aşa că de vreme ce era în grija mea, i-am sus că trebuie să termine facultatea mai întâi, şi apoi dacă mai vrea să emigreze, eu nu o să-i stau în cale. A făcut aşa cum i-am spus, inclusiv serviciul militar. Eu am fost cea care a insistat să-l facă, am crezut că-l va face mai bărbat, pentru că a fost destul de răsfăţat în copilărie, dar a fost o greşeală din partea mea. Tatăl lui, care era doctor, i-ar fi putut da nişte hârtii că era bolnav şi ar fi putut evita serviciul militar, dar l-am ameninţat că îl denunţ – pe fostul meu soţ - dacă face aşa ceva. Aşa că Edward a terminat liceul, a fost pontonier şi santinelă la o închisoare în Brăila. Mi-a spus că erau o mulţime de bătăi, cu cuţite chiar, printre militari. Dar a reuşit, şi apoi a mers la facultatea de industria lemnului, în Braşov.
Tot acest timp, Edward a locuit cu mine. Dar condiţiile noastre de trai erau groaznice, nu aveam o toaletă a noastră sau un hol; aşa că m-am hotărât să fac ceva în privinţa asta, am luat aprobările necesare şi am început să construiesc o toaletă şi un hol. L-am trimis pe Edward să stea cu tatăl lui tot acest timp, era aşa o mizerie că nici nu puteam să gătesc ca lumea. În acea perioadă, Edward s-a încurcat cu o fată, o colegă de la universitate. Familia ei era înstărită, şi au ajuns să locuiască împreună în apartamentul ei. După ce Edward a terminat facultatea, a vrut să se căsătorească cu ea. Eu nu prea am fost de acord, pentru că era pe atât de vanitoasă pe cât era de frumoasă, dar eram de modă veche: dacă au trăit împreună, trebuie să se căsătorească, m-am gândit eu. Aşa că s-au căsătorit, şi au stat împreună doi sau trei ani. Între timp, ea s-a angajat la decanatul universităţii, unde întâlnea o grămadă de studenţi străini. Şi a sfârşit cu un grec, cu nouă ani mai tânăr ca ea, şi s-a terminat căsătoria. Edward a fost foarte afectat, a avut o cădere nervoasă. Era atât de rău, că a trebuit să-l internez în spital pentru două săptămâni, şi să-l hrănesc bine, ceea ce pe atunci era o adevărată problemă - pentru ca să-l pun pe picioare. [Nota editorului: mâncarea era puţină în ultimii ani ai regimului comunist; pâinea, laptele, carnea se dădeau cu cartelă] A stat şi la Pârâul Rece [staţiune şi sanatoriu în Transilvania] pentru două săptămâni, şi după aceea a fost din nou sănătos.

În 1986, a venit la mine la birou şi mi-a spus, „Mama, stai jos. Am decis să emigrez în Israel, şi ţine te rog minte ce mi-ai promis!” Aşa că oricât de greu mi-a fost să-mi las singurul copil să plece, am făcut-o. Tatăl lui nu a fost deloc de acord, dar Edward era hotărât, şi în şase luni, cred, a plecat. Nu

am vrut să plec cu el, aveam prietenii mei aici, viaţa mea, şi el era abia la început.

S-a stabilit în Beer Sheva, şi în acelaşi an, a întâlnit-o pe Alice. Era o evreică sefardă, care lucra la o bancă. Toate economiile lui Edward erau 50 de dolari, şi s-a dus la bancă să vadă cum putea investi banii, şi aşa s-au întâlnit. S-au căsătorit anul următor, în 1987. Eu am crezut că e prea devreme, dar a avut mare noroc de data asta. Alice e o femeie frumoasă, deosebită şi generoasă, şi o mamă devotată pentru copiii lor: au două fiice, Orly, născută în 1988, şi Sigal, născută în 1989. I-am spus asta, că oricât de bună ar fi viaţa lor în rest, ar trebui să se considere bilionar, pentru că are copii aşa frumoşi şi sănătoşi, şi aşa o soţie bună. Edward lucrează ca inginer la o companie bună, deşi recent a trebuit să-şi găsească o nouă slujbă pentru că compania la care lucra a concediat oameni şi el a fost printre cei concediaţi. Însă a găsit foarte repede o altă slujbă, chiar ceva mai bun.

M-am bucurat să aud despre naşterea statului Israel, în ciuda tuturor obstacolelor şi politicilor ostile, împotriva evreilor, pe care le-am văzut de-a lungul anilor. Am fost în Israel de mai multe ori, chiar înainte de 1989. In 1975 am fost în vizită la nişte prieteni de-ai mei. Sunt o familie, doctorul Stern cu soţia, evrei din Braşov, care au plecat în Israel cu ceva timp în urmă, în 1954 cred. Dar mai întâi am fost în Netanya, să vizitez familia Kirschner, pe Karol şi Chaia. M-am împrietenit cu ei într-un mod foarte original. Eram în autobuz, în drum spre Poiana Braşov [Poiana Braşov este cea mai renumită staţiune de schi a României, localizată la 12 km de Braşov], şi am auzit un cuplu vorbind în engleză. Am intrat în vorbă cu ei, şi am aflat că sunt evrei din Israel. Originar veneau din republica cehă, dar fugiseră din ţară ca să scape de Hitler când erau încă tineri. Erau încă tineri când se întâmpla asta, douăzeci şi ceva de ani, şi au ajuns în India, unde au luptat în legiunea a noua ebraică, condusă de Moshe Dayan. M-au plăcut mult, m-au scos în oraş, şi când au plecat, m-au invitat în Israel. Aşa că am mers să-i vizitez pentru două săptămâni. După aceea am fost în vizită la doctorul Stern, care era în Beer Sheva. M-a impresionat tot ce am văzut la muzeul Israelului. Toţi prietenii mei m-au răsfăţat, am fost foarte impresionată că oamenilor nu le era frică să spună ce gândesc, să se întâlnească pe stradă, de nivelul de trai. Am mai mers o dată în Israel în 1983, înapoi la familia Stern. Apoi am mers să-i vizitez pe Edward şi Alice, care trăiau în apartamentul ei pe atunci; o dată am fost în 1997 şi a doua oară anul trecut. S-au mutat într-o vilă foarte frumoasă.

Ascultam radio Europa Liberă acasă, după ce am divorţat, deci din 1968 încolo, pentru că aveam mai mult timp liber. Puneam radioul lângă sobă şi îl dădeam încet, şi ascultam şi croşetam în acelaşi timp, mai ales noaptea; favoritul meu era Niculai Munteanu [era un bine cunoscut reporter român care lucra la Europa Liberă în Munchen, unde erau sediul Europei Libere, şi care făcea emisiuni despre politica românească.] Aşa am auzit ştirile despre Israel. [Nota editorului: războiul de şase zile şi războiul de Yom Kippur]

Tata a murit în 1989, era în timpul revoluţiei [revoluţia română din 1989], şi mama a murit la şase săptămâni după el, în 1990. Amândoi sunt înmormântaţi în cimitirul evreiesc. Din cauza timpurilor tulburi, nu am putut să aduc un rabin sau un chazzan la înmormântarea tatei, a fost doar un minyan şi cineva a spus kaddish, dar când a murit mama am sunat la Bucureşti şi au trimis un chazzan să spună rugăciunea. Ţin Yahrzeit, nu ştiu data după calendarul evreiesc, dar aprind lumânări de ziua lor şi în zilele în care au murit. Am ţinut doliu 14 luni după părinţii mei, un an pentru fiecare; chiar şi lenjeria era neagră – obicei din Bucovina. Am stat shivah opt zile după ce au murit, îngenuncheam într-un colţ pe pământul gol şi plângeam, şi după opt zile am chemat-o pe

sora mea şi am înconjurat casa. Erika nu a stat shivah şi nici nu a ţinut doliu.

M-am bucurat când a izbucnit revoluţia din 1989, speram să vină timpuri mai bune; dar tata murea, şi mama la fel, aşa că a fost o perioadă neagră pentru mine. Am văzut toate evenimentele la televizor, pentru că nu am ieşit afară: se auzeau focuri de armă şi mi-a fost frică.

Nu sunt sigură că lucrurile s-au îmbunătăţit, însă cu siguranţă s-au schimbat. Bineînţeles, e o uşurare să poţi spune ce gândeşti, să nu stai la coadă pentru trei ouă cinci ore şi apoi să nu le iei, şi am avut noroc cu o lege anume, care recunoaşte că am fost deportaţi şi ne dă nişte avantaje: 12 călătorii gratuite cu trenul, abonament radio-TV gratis, bilete de autobuz gratis, ceva medicamente gratuite şi o mică pensie. Dar mizeria de pe străzi, lipsa de civilizaţie pe care o văd, anti-semitismul, astea sunt tot mai prezente.

Primesc o pensie de la germani, nu mare, dar ajută. Am fost implicată în comunitatea evreiască, îmi plăcea să fac vizite la birouri, să duc nişte prăjituri acolo, asta cel puţin până anul trecut, când am avut un violent atac de cord şi aproape am murit. Dar mă bucur că sunt în viaţă: am o familie minunată. Am făcut o grămadă de lucru de mână în ultimii ani, am făcut nişte goblenuri minunate. De asemenea mergeam la concerte, sau în excursii, dar acum trebuie să am mai mare grija de sănătatea mea.